

Csomortáni Magdolna

Észrevételek a csíki helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változásairól*

1. A helynevek lexikális-morfológiai szerkezte az egyik központi helynévelméleti és onomatológiai kategória, amelyet HOFFMANN ISTVÁN állított fel, nevezett meg és írt le a toponímiai norma európai modellemélete nyomán megalapozott magyar helynévadási norma és az annak részletező vizsgálatára kidolgozott nyelvi elemzési modell interpretálása során (1993/2007: 32–5, 40–2, 67–70). Ez a toponímiai kategória a helynév többsíkú modellszerkezetében a funkcionális-szemantikai sík fajtajelölő (F), sajátosságfunkcióban álló (S) és megnevező (M) funkciójú névrészeinek nyelvi szerkezte, amely az adott névrészhez viszonyítható lexikális elemből (*Alszeg*: Cs, K, M, *Kicsi/utca*: M, *Patak*: Cso) és a névalkotásban esetenként szerepet játszó toldalékmorfémá(k)ból áll (?*Medvé-s*: Cso, *Körtefá-k-nál*: Cso, *Község-é*: M). Lexikális elemei jelentéstani és szófaji szempontból kategorizálhatók (lásd HOFFMANN 1993/2007: 69–70), ugyanakkor morfológiai szerkezeti egységekként egy vagy több névelemre szegmentálhatók (*Patak*: Cso, *Al+szeg*: Cs, K, M, *Kicsi/utca*: M, *Körte+fá-k-nál*: Cso, *Község-é*: M).

A helynévszerkezetek különböző névrésztípusainak lexikális elemei közül mindenekelőtt a helyfajtajelölő (F) névrész sajátos nyelvi kifejezőeszközei tűnnek ki, az ún. földrajzi köznevek, amelyek a denotátumfajtaokról informáló, legszerveesebb és legrendszeresebb szócsoportok, formánsok (J. SOLTÉSZ 1979: 19–21). Többnyire egyrészes F és kétrészes S+F szemantikai szerkezetű nevek jellegzetes névalkotó lexémái, amelyek között elkülönülnek egyszerű (*Hágó*: Cs, *Patak*: Cso, *Rét*: Cs; *Gyár/utca*: Cs, *Nagy/mocsár*: Cso, *Száraz/völgy*: Cso) és összetett földrajzi köznevek (*Felszeg*: Cs, M, K, S, *Csemetekert*: Cs, *Buszmegálló*: S; *Alsó/átjáró*: S, *Belső/főút*: K, *Felső/buszmegálló*: S). Ritkábban el- láthatnak térbeli elhelyezkedésre utaló névrészfunkciót is S+F szerkezetű helynév bővítményrészi lexémájaként (*Gödör/martja*: K, *Oldal/kert*: Cso, *Tető/cseré*: K).

Az egyrészes S és kétrészes S+F, valamint S+M szerkezetű típusok egyéb helysajátosságokat felidéző S névrészei szemantikai tartalmaiknak megfelelően további lexikális elemek sokaságát sorakoztatják fel. Ezek állománya a földrajzi

* A vizsgált helynevek Csíkcsekefalva (Cs), Csíkszentmihály (M), Csíkszentsimon (S), Csobotfalva (Cso) és Karcfalva (K) mai élő helynevei.

köznevekével együtt a helynévadási norma lexikális modelljének sokszínűségéről, változatosságáról, gazdagságáról tanúskodik. Többek között egyedül a birtokosra, használóra utaló S névrész nyelvi kifejezőeszköztára is igazolhatja az elmondottakat, amely lexikális-morfológiai szempontból nagyon változatos. Lexikális elemei főként különböző személynév-fajták, így családnév (*Bálint/völgye*: K, *Bodó/földje*: Cs, *Pál/nádja*: M), ragadványnév (*Csocsó/kert*: S, *Jéréke/homloka*: K, *Zsandár/kereszt*: Cso), asszonynev (*Pistáné/völgye*: K, *Rácné/gödre*: M, *Tulitné/bánya*: S), többemű személynév, mint családnév + keresztnév (*Bot Ágoston/kertje*: K, *Dávid Menyhért/kanyara*: S, *Karda Márton/kertje*: K), családnév + becenév (*Balázs Laci/bányája*: S, *Darvas Anti/tava*: S), ragadványnév + becenév (*Véró Pista/kertje*: M). De szórványosan különböző köznevek is felbukkannak körükben, mint népnév (*Román/temető*: K, *Zsidó/erdeje*: Cso), foglalkozásnév (*Harangozó/rét*: M, *Kántor/kert*: M, *Pap/hegy*: Cs) és egyéb köznév (*Iskolaszék/erdeje*: S, *Leányka/mező*: Cs), valamint kétrészes helynév (*Rácokköz/esztenája*: M), egyrészes (*Lóvész/esztena*: M) és kétrészes képzett helynév (*Tőkeszegi/esztena*: M); képzett melléknév (*Udvari/földek*: K), illetőleg mennyiségjelzős szó szerkezet is (*Hat-ember/rész* ~ *Nyolc-ember/rész* ~ *Tizennyolc-ember/rész*: S). A bemutatottak mellett megemlíthetők még a *falukert*, *parkert*-féle helyfajta utaló összetett földrajzi köznevek is, amelyek birtokos jelzős összetételként előtagjukkal az alaptagi helyfajta tulajdonosát, használóját tüntetik fel, következésképpen helynévalakulataik nemcsak egyrészes F, hanem kétrészes S+F szemantikai szerkezetű neveként is értelmezhetők, amelyek F alaprésze helyfajta, S bővítményrésze pedig birtokosra, használóra utal: *Falu/kert*: Cso, *Pap/kert* ~ *Pap/kertje*: Cso, K.

Az említett birtokosra utaló nevek névelemszerkezete lehet egy- (*Bálint/völgye* stb.) vagy többemű egyaránt (*Csángó-é*: M, *Kósa + Péter-é*: M, *Székelyek-é*: K, *Fenyő + szeg-i/esztena*: M).

A különböző névrészek lexikális-morfológiai szerkezeteinek morfológiai tagoltsága függvényében a helynevek névelemszerkezete is változatos képet mutat a legegyszerűbb egyrészes egyelemű nevektől az egy- és kétrészes nevek különféle típusú többemű névelemszerkezeteiig. A névelemszerkezetükre nézve egyelemű nevek értelemszerűen egyrészes és egyetlen lexikális névelemből álló nevek: *Hágó*: Cs, *Patak*: Cso, *Rét*: Cs. A többemű nevek lehetnek egy- és kétrészes nevek egyaránt, amelyek között előfordulnak két-: *Csemete + kert*: Cs, *Olt + mellett*: S, *Község-é*: M, *Hágó-k*: Cs, *Becé-ék*: K, *Borcsá-k*: M, *Gyár/utca*: Cs, *Harangozó/rét*: M, három-: *Kósa + Péter-é*: M, *Sár + utca/kert*: Cso, *Alsó/Vágás + víz*: Cso, négy-: *Fenyő + szeg-i/esztena*: M, *Száraz + völgy/tete-je*: Cso, *Kánásor-i/kert-ek*: Cso, öt-: *Alsó/Szent + mártón-ra + menő*: S, *Orbán + Elek/kereszt + fá-ja*: Cso és hatelemű nevek egyaránt: *Al- + szeg -i/csorda + hajtó + út*: M, *Kicsi/Komló-s + alj/tete-je*: M.

A lexikális-morfológiai szerkezet modellszerkezeti összetevőként a funkcionális névrésszel áll a legszerveesebb kapcsolatban, de a névalkotási szabályoktól sem független. Ez utóbbi kérdéssel kapcsolatban HOFFMANN ISTVÁN kiemeli, hogy „a nevek lexikális-morfológiai modelljei a közszoói (nem tulajdonnévi) szerkesztés szabályaihoz kötődnek. Nincs olyan sajátos tulajdonnévi szóalkotási, grammatikai szerkesztési mód, amely a közszoók körében ne volna megtalálható, azaz elvileg nincs olyan korlátozás, amely bármely közszoói jelenség tulajdonnévbéli előfordulására vonatkozna” (1993/2007: 42).

2. A helynevek lexikális-morfológiai szerkezete térben és időben is nagyon változékony modellszerkezeti összetevő. A nyelvi, nyelvjárási rendszer, valamint annak részrendszere, a szókészlet, illetve helynévállománya függőségében változékonysága kettős meghatározottságú, de voltaképpen a mindkettőre jellemző nyitottságban, nagyszámú elemegyüttesben, laza struktúrában, kapcsolat-hálózatban, kultúrafüggőségben gyökerezik. Különösen lexikális elemei változékonyak, változékonysági fokuk azonban nagy eltéréseket mutat. Így például a peremszókészletbeli kevésbé gyakori elemek nagyon érzékenyek a változásokra. A tájszavak esetében ez a normakötöttségek hiányára és szociális elterjedtségük szűk körére vezethető vissza. Toldalékmorfémái kevésbé változékonyak rendszerük kisebb elemszáma és erőteljes strukturáltsága következtében.

A lexikális-morfológiai szerkezet változékonyságával ellentétben a funkcionális-szemantikai szerkezet névrészei nagyfokú állandóságot mutatnak, ha pedig változnak egyáltalán, akkor változásuk nagyon lassú ütemű, és főként variánsait érinti. A funkcionális névrészek és a lexikális-morfológiai szerkezetek változásérzékenységi ellentéte rendszerint feszültséget idéz elő a helynév szerkezetében, amely a szerkezeti modellek különböző típusú változásaihoz, végső soron a névadási norma átalakulásához vezet. HOFFMANN megfogalmazása szerint „A nevek lexikális-morfológiai arculatának állandó változása (...) nemcsak az új nevek keletkezését érinti, hanem a meglévő helynevek nyelvi szerkezetének átalakulásában is kifejeződik” (i. m. 79).

A helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változása általános és tág értelemben vett nyelvi változásként diakrón viszonyfogalom, amely a helynévrendszer helyneveinek valamilyen szempontból összetartozó, egymással változási viszonyba kerülő lexikális-morfológiai szerkezetei közt áll fenn, ha ezek időegymásutánban eltéréseket mutatnak (a nyelvi változásokról általában lásd BENKŐ 1988b: 35). A mindennapok névhasználatában indul meg különböző kommunikációs és nyelvrendszertani okok következtében, és a helynévrendszer történetének folyamatában, az idő előrehaladása síkján fokozatosan megy végbe. Legalább két állapot, a kiindulási állapot magában foglaló kezdő és az eredményt felmutató végső állapot viszonylatában határozható meg, amelyek közül az előbbit előzménynek, az utóbbit pedig következménynek nevezhetjük (vö. i. h.).

Mindezt akár egyetlen helynév metamorfózisával is illusztrálhatjuk, így történetesen a csíki székely nyelvjárási régió csobotfalvi *Híjászoj* domborzati nevének, mélyedésnévének esetével. Ez a név a szinkrón nyelvi kompetencia számára M megnevező funkciójú, szokatlan lexikális-morfológiai szerkezetű és névalkotási szabályában azonosíthatatlan név. A SzT. adatolta 1755: *A Héjaszóban* és 1823: *Az Hijaszobol* előzményei alapján azonban névadáskori modellszerkezeti összetevői egyértelműen azonosíthatók, és azok viszonylatában lexikális-morfológiai szerkezeti változásai is megállapíthatók. 18. századi előfordulása szerint egy kétrészes *Hé/aszó* S+F szemantikai szerkezetű helynév az előzménye, amelynek helyfajtára utaló F alaprésze az *aszó* 'völgy' (TESz.) egyszerű földrajzi köznévvvel, éghajlatra vonatkozó S bővítményrésze pedig a *hé, hév* 'meleg' (SzT.) képzetlen melléknévvvel van kifejezve. Mindkét lexéma kiavult szó a mai nyelvjárási szókészletben. Névalkotásmódjára nézve jelzős szintagmatikus szerkesztéses név, amelynek névelemszerkezete két névrészből és két névelemből áll. Az adat arról is informál még, hogy a népnyelvi ejtés igyekezett megszüntetni a névelemszerkezet szóhatárán adódó hangürré, egy erőteljesen hangzó, az írás is jelölte ejtéskönnyítő *j* mássalhangzóval oldva fel azt: *Hé-aszó* > *Hé-j-aszó*. Valószínűleg ennek hatására következett be a bővítményrészi hangsúlyos *hé* melléknév *é* magánhangzójának változása, záródása: *hé* > *hí*. A 19. századi *Hijaszo* névalak írásképe rövid *i*-vel tünteti fel ezt a hangsúlyos helyzetben kétségtelenül hosszan hangzó *í*-t. A név hangszerkezeti változása bizonyára összefügghet lexikális elemei archaizálódásával is, amely végül a névrészfunkciók elhomályosodásához, a funkcionális-szemantikai szerkezet deszemantizálódásához vezetett. Egy újabb szerkezeti változás azonban, a reszemantizáció a helyi nyelvjárási szókészlet hasonló hangzású *jászoj* 'jászol' alak szerinti tájszavával újította fel az elhomályosult alaprészi lexikális-morfológiai szerkezetet: *Híjászoj*. Ennek ellenére a *Híjászoj* név funkcionális-szemantikai szerkezete továbbra sem tud szervesen beilleszkedni a névrészfunkciók rendszerébe.

Az elmondottak értelmében a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változása diakrón viszonyfogalomként csak a helynévrendszer diakroniájában, azaz szinkrón állapotai időben egymásra következő sorozatában tárható fel a maga összetett valóságában, annál is inkább, mivel a változás feltételezi a diakroniát. Jónéhány sajátossága azonban a szinkronia síkján is tetten érhető, a helynévrendszer szinkrón állapotában is megragadható.

3. Dolgozatom a továbbiakban a helynévi lexikális-morfológiai szerkezetek utóbbi, szinkroniában is megfigyelhető változásaiból próbál fölvezetni néhány olyan típust, amelyek a jelzett öt település (Csíkcsekefalva, Csíkszentmihály, Csíkszentsimon, Csobotfalva, Karcfalva) mai élő mikrotoponímiai rendszereinek nyelvi elemzése során körvonalazódtak, és amelyeket ezúttal csak Csobotfalva helyneveivel adatolok.

A vizsgált mikrotoponímiai rendszerek településeiről tudnunk kell azt, hogy a keleti székely nyelvjáróterület szűkebb értelemben vett csíki nyelvjárócsoportját képviselik, azaz a gyergyói, kászoni, gyimesi tájszólás nélküli csíki csoportot, amelynek a VENCZEL JÓZSEF erdélyi szociográfus által néprajzi, gazdasági, kulturális, földrajzi szempontok alapján felállított egységterületeit is átfogják, hisz Csíkcekefalva, illetve Csíkszentsimon az alsócsíki „hegyaljai, illetve Olt menti”, Csobotfalva és Csíkszentmihály a középcsíki „hegyaljai”, Karcfalva meg a felsőcsíki „Olt menti egységterületet” képviseli (1980: 32). Következésképpen adataik a csíki helynévrendszer lexikális-morfológiai változástípusait is képviselhetik. Csobotfalva pontosabban Csíkszereda keleti peremtelepülése napjainkban, de jellegzetes hagyományörző faluként éli mindennapjait. 1992–1993-ban gyűjtöttem össze helyszíni gyűjtéssel mai élő helyneveit, majd 2003-ban ellenőriztem és ki is egészítettem őket.

3.1. Visszatérve a mikrotoponímiai rendszerek lexikális-morfológiai változásainak kérdéséhez mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a helyi nyelvjárások mai élő mikrotoponímiai rendszerei mint nyelvjárási szóképzési részlegek történeti képződmények, amelyeknek megvan a maguk időben lefolyt élete. Diakrón folyamatuk mai metszete egyrészt megelőző, múltbeli időszakok diakrón helynévrendszereinek összegezője, másrészt kiindulóalapja is egyben az időben rá következő korok helynévrendszereinek. Szinkroniájukat, de egyébként diakroniájukat is mélyen áthatja a nyelvi rendszer egyik univerzálisnak nevezhető antinómiája, az állandóság és változandóság ellentmondása, meghatározva annak jellegzetes kettős arculatát, állandóságát és változandóságát.

Ami a mai mikrotoponímiai rendszerek állandóságát illeti, arról elmondható, hogy a nyelv hagyományörző, hagyományátörökítő funkciója függvényében igen nagyfokú. A helynévrendszerek egyes részlegei ugyanis kisebb-nagyobb időintervallumok keretében is mozdulatlanok maradhatnak és maradnak is. A csobotfalvi mai helynévállomány 236 neve közül például 151 bizonyul állandónak, azaz 64%-a (*Havas út, Homlok, Lok, Kicsi-völgy*). Ezek a nevek többnyire a diakroniából változatlanul érkezett elemek, hisz a diakronia a nyelv előbbieken említett funkciója meghatározottságában „nem feltétlenül hoz változási folyamatot is, (...) bármely idők szinkroniájában nagy számban élnek olyan invariánsos jellegű nyelvi elemek, amelyek változásokon nagyon régtől fogva, sőt beláthatatlan idők óta nem is mentek keresztül” (BENKŐ 1988b: 65).

3.2. Ami a helynévrendszerek szinkroniájának a változandóságát illeti, arról mindenekelőtt elmondható, hogy azt a nyelvnek az az adottsága biztosítja, hogy képes újabbnál újabb kommunikációs feladatokat ellátni. Mindez a különböző részrendszerekben megnyilvánuló dinamikus jellegében gyökerezik, amelynek személynév-rendszerbeli aspektusait B. GERGELY PIROSKA részletezi kalotaszegi monográfiáiban (1977, 1981, 2005). A szinkronia változásait meghatározó té-

nyezők a kommunikáció különböző tényezői, amelyeket KÁROLY SÁNDOR ún. mikro- és makromezőkben modellál. Az előbbieket a beszéd folyamatát konkrét tényezői: 1. felhasznált jelek, 2. beszéd tárgy, 3. beszéd mű, 4. beszéd partnerek, amelyek részei az utóbbiaknak, vagyis a beszéd folyamatát általános tényezőinek: 1. jelrendszer, 2. társadalmilag megismert világ, 3. beszéd művek, 4. a jelrendszert használók társadalma (1970: 69).

A szinkronia helynévváltozásai, amelyek mindenekelőtt a helyneveknek mint helynévallományi, szókészleti elemeknek a változásai ragadhatók meg, eredetükre nézve nem egyneműek, körükben pedig a nyelvi változástípusok mind tetten érhetők. Találkozhatunk közöttük a diakroniából érkező és a szinkronia talaján fogant változásokkal egyaránt, amelyeket szinkrón anyag alapján szinte lehetetlen elhatárolni. A legszembeötlőbb változástípust a szinkrón variációk képviselik, amelyek egy része valamilyen előzmény – következmény viszonyt rejt magában, és ez a változásviszony a szinkroniában helynévváltozásokként realizálódik, mint például *Váták dombja* ~ *Váták*, *Bükk hegye* ~ *Bükk*, *Falu mejjéke* ~ *Falu melléke*, *Hideg-kút¹* ~ *Hideg-kút²*, *Fekete kereszt¹* ~ *Fekete kereszt²*-féle különböző névfajták esetében. A nyelvi változásoknak azok a típusai hozzák létre őket, amelyek „a diakroniában úgy játszódnak le, hogy az előzmények a változás során nem szorulnak ki, hanem huzamosan a következmények mellé rakódnak, a követő állapotban is megmaradó szinkrón nyelvi variációkat hoznak létre, amennyiben a bennük végbemenő hasadási folyamat nem tette őket a szinkrón nyelvi kompetencia számára egy idő múlva változatként már érzékelhetetlenné” (BENKŐ 1988a: 393). Szinkrón szemlélet alapján *Váták dombja*, *Falu mejjéke*, *Hideg-kút¹*, *Fekete kereszt¹*, *Bükk hegye*-féle előzmény archaizmusként, a *Váták*, *Falu melléke*, *Hideg-kút²*, *Fekete kereszt²*, *Bükk*-féle következmény pedig neologizmusként értelmezhető. Viszonyukat az éppen zajló változási mozzanatok keretében kell szemlélnünk, így a *Váták dombja* ~ *Váták*, *Bükk hegye* ~ *Bükk*-féle domborzati névi alakvariációkat egy szerkezeti változás, az ellipszis, a *Falu mejjéke* ~ *Falu melléke* határnévváltozatokat pedig a belső nyelvkeveredés vetületében, amelynek eredményeként a *Falu melléke* sztenderd alakváltozat a nyelvjárási névhasználatba is átkerült az eredeti *Falu mejjéke* nyelvjárási változat mellé, amellyel szinkrón variációs viszonyba lépett, a *Hideg-kút¹* ~ *Hideg-kút²*, illetve *Fekete kereszt¹* ~ *Fekete kereszt²* víz- és domboldal-, illetve építmény- és határnévi funkcionális variációkat pedig egy jelentésváltozás, a metonimikus névátvitel függvényében. Mindennek kapcsán hangsúlyoznunk kell azt is természetesen, hogy „bármennyire sok szállal kötődnek azonban össze a szinkrón nyelvi variációk a diakronia változásaival, e variációk önmaguk mivoltában nyelvi változásoknak persze nem minősülhetnek” (BENKŐ i. m. 394).

A szinkrón variációk másik része olyan névpárokat sorakoztat fel, amelyek tagjait erős szinonimikus viszony tartja össze, de diakrón változási viszonyba sosem kerültek konkrétan kimutatható módon, vagyis egymás iránt diakrón kö-

zömbösséget mutatnak. Ilyenek a *Kósák utcája ~ Burjánok utcája ~ Gyámok utcája, Bartis Pista utcája ~ Kula utcája, Bükkfa utca ~ Arany János utca ~ Kájoni János utca*-féle utcanévláncok variánsai. A fokozatosan feledésbe merülő, valamikori lakosokra utaló népi *Kula utcája, Kósák utcája* és a rendszerváltás előtti hivatalos *Bükkfa utca ~ Arany János utca* variánsok a kiavult szavak típusának megfelelő helynévi archaizmusok, míg a mai lakosokat felidéző népi *Burjánok utcája ~ Gyámok utcája, Bartis Pista utcája* vagy a napjainkbeli hivatalos *Kájoni János utca* variánsok az új szavak típusát képviselő helynévi neologizmusok. Ezek a szinkrón variációk mind azt bizonyítják, hogy az élő helynévrendszer nagyon kedveli a szinonimákat, amelyek egy része jól megfér egymás mellett, másik része pedig egymással versengve igyekszik megszüntetni a tökéletes szinonímiát. Mindez a helynévrendszer sajátos kommunikációs funkciójából fakad, amely magába ötvöz gazdaságosságra és változatosságra, árnyaltságra való törekvést egyaránt.

A szinkrónia változástípusai között nagyon ritkán ún. magányos változások is felbukkannak, mint például a *Borzó-kút* ma már lokalizálhatatlan, mindössze egy-két adatközlő által említett víznév változása, amely következmény nélküli magányos elmúlás. De a magányos változások előzmény nélküli új elemet is előhívhatnak a helynévrendszerben, mint azt a közelmúlt *Szajván* gazdasági építményneve, neologizmusa is bizonyítja. Ez a térszeli nagyállattartás jellegzetes építményfajtájára, külterületi gazdasági építményére utal a románból kölcsönzött *szajván* 'fedett téli juhakol' köznévvvel (RK.). A társadalmilag megismert világgal összefüggő, elsősorban a szókészletben jelentkező magányos változások magányos jellege valójában csak látszat, hisz „a valóságban távolabbi, rejtettebb rendszerösszefüggéseket mégiscsak mutatnak. E változások a diakrón viszonyokban mindenesetre mint \emptyset lexémát váltó vagy \emptyset lexémát hátrahagyó változásviszonyok is fölfoghatók, s így nem kell őket kivennünk a nyelvi változások viszonyfogalmát feltételező általános meghatározásának érvénye alól” (BENKŐ 1988b: 37–8). Helynévi archaizmusaik és neologizmusaik a helynévrendszer kitöltött vagy keletkező „üres helyeit” képviselik.

Az archaizmus és neologizmus nyelvtudományi interpretálás szerint minden nyelvi jelenséget magában foglaló nyelvi kategória. TOMPA JÓZSEF részletező kifejtése alapján az előbbi „olyan elavult vagy elavulóban levő nyelvi elem, amely inkább egy előző fejlődési fok nyelvallapotába illik, arra jellemző” (1968: 265, vö. még ÉKsz.²), az utóbbi pedig az ÉKsz.² értelmezését idézve „újonnan alkalmazott szó vagy más új nyelvi jelenség”. Következésképpen a helynévrendszer különböző változástípusairól tanúskodó szinkrón aspektusú helynévi archaizmusok és neologizmusok, illetve az azokat megalapozó régies vagy újabb keletű modellszerkezeti összetevők mind beletartoznak az archaizmus és neologizmus tág kategóriájába. Legutóbb TÓTH VALÉRIA vizsgálta a magyar helynevek tág értelemben vett archaizmusait és neologizmusait a FNESz. anyaga alapján,

lexikális és alaktani természetű archaizmusokat, valamint hangtani természetű archaizmusokat és neologizmusokat különítve el állományukban (2004). Az utóbbiak rendszerező bemutatása mellett kitekint az előbbieket lehetséges vizsgálati szempontjaira is.

A nyelvtudományi ágazatok közül a lexikológia foglalkozik viszonylag a leg hangsúlyozottabban az archaizmusok és neologizmusok jelenségével, kutatási tárgyának megfelelően kizárólag szóképzési jelenségekként értelmezve őket. Természetüknek megfelelően így az archaizmusok olyan elavulóban levő vagy elavult, régies szavak, „amelyeknek a mai nyelvben más a jelentésük és a hangalakjuk, mint régen, vagy régi szóval ma már nem létező fogalmakat jelölnek” (MMNyKk. 85, vö. még MMNy. 481), a neologizmusok pedig új keletű szóképzési elemek (vö. MMNyKk. 86, MMNy. 482). Az előbbieket során említett helynévrendszerbeli archaizmusok és neologizmusok is beletartoznak csoportjaikba, hisz helynévállományi, tágabb értelemben vett szóképzési elemek azok is. Így az archaizmus és neologizmus szinkrón helynévtani kategóriaként is definiálható különböző altípusaival együtt. A helynevek mint archaizmusok szintén lehetnek fogalmi (*Bikakert, Határpást*), jelentésbeli (*Hideg-kút¹, Fekete kereszt¹*), formai archaizmusok (*Fejéragyag, Csere-hegy*) és a kiavult szavak típusának megfelelő kiavult nevek (*Bükkfa utca ~ Arany János utca*), neologizmusokként pedig fogalmi (*Foreszter út, Szárván*), jelentésbeli (*Hideg-kút¹, Fekete kereszt¹*), formai neologizmusok (*Csere, Fehéragyag*) és új szavak típusának megfelelő új nevek (*Kájoni János utca, Bartis Pista utcája*) egyaránt.

A helynévrendszernek a szinkroniában is megfigyelhető változandóságát mindössze 85 név képviseli, vagyis az állomány 36%-a. Ez a névréteg, beleértve a változó nevekké alakult újabb neveket is, egyértelműen tanúskodik a szinkronia ún. dinamikus szinkroniának, mikrodiakroniának vagy virtualitásnak is nevezett vetületéről. A továbbiakban tulajdonképpen ennek alapján vázolom fel a vizsgált mikrotoponímiai rendszerek lexikális-morfológiai szerkezetének általam megfigyelt változásait, amelyek az előbbieken jelzett változástípusok szerves részei.

3.3. A mikrotoponímiai névanyag lexikális-morfológiai szerkezetét a bevezetőben elmondottak értelmében kettős, azaz helynév- és nyelvjárás-rendszertani meghatározottságú modellszerkezeti összetevők. Szerves kapcsolatokat tartanak fenn a helynév- és nyelvjárás-rendszerrel egyaránt. A helynevek szinkrón variációinak tanúsága szerint érzékenyen reagálnak a helynév- és nyelvjárás-rendszer változásaira, ugyanakkor a maguk változásai is kihatnak azokra annak az általános változástörvénynek az értelmében, amelyet BENKŐ LORÁND a következőképpen fogalmaz meg: „Az egyes nyelvi jelenségek mindenekelőtt úgy változnak egy tágabb rendszer részeként, hogy egyszersmind annak változását is jelentik” (1988a: 387).

A lexikális-morfológiai szerkezetek helynévrendszertani meghatározottságú változásai a helynevek különböző változástípusaiba ágyazódnak be. A szinkrón

variációk archaizmusainak és neologizmusainak elavuló vagy újkeletű lexikális-morfológiai szerkezetei, illetve azok lexikális elemei és/vagy a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémái jelzik őket. Így ezek a lexikális-morfológiai szerkezetek, illetve a lexikális elemek és/vagy toldalékmorfémák is voltaképpen tág, illetve szűk értelemben vett helynévi archaizmusok és neologizmusok. A tág értelemben vett lexikális-morfológiai szerkezeti archaizmusok és neologizmusok a szókészleteti archaizmusok általános típusait ismételik.

A szerkezeti változás ellipszises esetről informáló *Csere-hegy* ~ *Csere, Váták dombja* ~ *Váták* alakutani variánsok *Csere-hegy, Váták dombja* archaizmusai változatos lexikális-morfológiai szerkezetekkel jellemezhető S+F szemantikai szerkezetű kétrészes domborzati nevek. Helyfajta utaló F alaprészi lexikális-morfológiai szerkezetük egyetlen lexikális elemből áll, amely köznyelvvél egyező egyszerű földrajzi köznévi: *Csere/hegy, Váták/dombja*. A bővítményrészi lexikális-morfológiai szerkezetük viszont már változatosabb, hisz a *Csere/hegy* esetében a *csere* 'tölgyerdő' (SzT.) növénynév jelzi a valamikori névadó növényzetet, a *Váták/dombja* esetében pedig többesjeles családnév: *Váták-k* idézi fel a névadó lakosokat. Az egyrészes S szemantikai szerkezetű *Csere, Váták* neologizmusok már jóval egyszerűbb lexikális-morfológiai szerkezetű domborzati nevek, ugyanis előzményeik bővítményrészét őrzik csupán annak lexikális-morfológiai szerkezetével együtt, így funkcionális-szemantikai síkon továbbra is növényzetet és lakosokat idéznek fel, de lexikális-morfológiai szerkezetük lexikális elemtípusa a szemantikai és a lexikális síkra is kiható ellipszis nyomán gyökeresen átalakult, helynévelemmé minősült át: *Csere* < *Csere-hegy, Váták* < *Váták dombja*. Az elavuló kétrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetei formai archaizmusok, az újonnan alakult egyrészesek csonkult szerkezetei pedig formai neologizmusok.

A *Hideg-kút*¹ 'forrás' ~ *Hideg-kút*² 'határrész', *Fekete kereszt*¹ 'út menti kereszt' ~ *Fekete kereszt*² 'határrész' funkcionális variánsok a helynévrendszer már meglévő helyneveinek metonimikus névátvitelét bizonyítják. Az alapul szolgáló *Hideg-kút*¹ víz- és *Fekete kereszt*¹ építménynevek kétrészes S+F szemantikai szerkezetű nevek. Lexikális-morfológiai szerkezeteik többfélék. A helyfajta utaló F alaprészbeli a *kút* 'forrás': *Hideg/kút*¹ egyszerű földrajzi köznévi (ÚMTsz.) és a *kereszt* 'út menti kereszt' építményre utaló szó: *Fekete/kereszt*¹, jelentésbeli tájszavak. Az S bővítményrészbeli pedig képzetlen melléknevek, azaz a hőmérsékletre vonatkozó *hideg*: *Hideg/kút*¹ és a színt jelző *fekete*: *Fekete/kereszt*¹ köznyelvvél egyező szavak. Ezek a sajátos lexikális-morfológiai szerkezetű kétrészes helynevek részt vettek a határnévadásban is. Névátvitel során határrészek térbeli elhelyezkedésének kifejezésére vállalkoztak egyrészes S szemantikai típusú nevek lexikális-morfológiai szerkezetét alkotva: *Hideg/kút*¹ > *Hideg-kút*², *Fekete/kereszt*¹ > *Fekete kereszt*². A szintagmatikus szerkesztéses kétrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezetei jelentésbeli archaizmusok a

névátvitel nyomán keletkezett egyrészes nevek lexikális-morfológiai szerkezeteihez viszonyítva, amelyek jelentésbeli neologizmusok.

A helynevek funkcionális-szemantikai szerkezetének különböző változásai, mint az előbbieknél már említett ellipszis vagy az alapmodellekre utaló névrészek szemantikai tartalmának elhomályosodása, feledésbe merülése is előidézhethet lexikális-morfológiai változásokat a névszerkezetekben. A *Csere-hegy* ~ *Csere* alakotani variánsok nemcsak az előbbi esetet példázhatják, hanem az utóbbit is. Az S névrészek által felidézett névadó növényzetnek ugyanis ma nyoma sincs a tájban, fenyőerdő borítja az illető hegyet. A névrész *csere* növénynevének szemantikai tartalma napjainkra elavult, így a név lexikális-morfológiai szerkezete is jelentésbeli archaizmus. Hasonló a *Mogyorós* völgy-, illetve hegy-név lexikális-morfológiai összetevője, amelyek denotátumára napjainkban szintén fenyőerdő jellemző. A funkcionális-szemantikai szerkezet elhomályosulása természetesen más típusú lexikális-morfológiai archaizmusokat is eredményezhet, többek között fogalmiakat is: *Gyepece*, *Tász/kútja*.

A helynévállomány szegényedését és gazdagodását egyaránt meghatározó magányos változásai egyrészt felszámolhatják a már meglévő helyneveket azok lexikális-morfológiai szerkezeteivel együtt, kiavult neveket, szerkezeteket eredményezve (*Borzó/kút*). De a különböző névalkotási szabályoknak köszönhetően természetesen újabbnál újabb neveket is alkothatnak: *András tér*, *Szájván*, *Szájvánoknál* stb.

A helynevek lexikális-morfológiai szerkezeteinek nyelvjárás-rendszeri meghatározottságú változásai a nyelvjárási szókészlet elavulási és megújulási tendenciáival kapcsolatosak. Ezeknek a hatósugara kiterjed ugyanis a nyelvjárási szavak helynévszerkezetekbeni előfordulásaira is, újabb archaizmusokat és neologizmusokat eredményezve a helynevek lexikális-morfológiai szerkezeteiben. Ilyen típusú archaizmus figyelhető meg a kétrészes S+F szemantikai szerkezetű *Sár/utca*, *Suvadás/utca* irányt jelző S bővítményrészi lexikális-morfológiai szerkezetében, amely pontosabban a *sár* 'mocsár' (SzT.) és a *suvadás* 'földcsuszamlásos/omlásos hely' (SzT.) egyszerű földrajzi köznévi, nyelvjárási szókészleti jelentésbeli archaizmus. Az egyrészes F szemantikai szerkezetű *Bikakert*, *Falukert* határrésznevek lexikális elemei már fogalmi archaizmusok, ugyanis a rendtartó székely falvak eredeti közbirtokviszonyait felidéző *bikakert* 'az apaállatok tartására kijelölt szénatermő közbirtok, kert' és *falukert* 'a falu közbirtoka, kertje' helyfajta összetett földrajzi közneveikkel egyre inkább feledésbe merülnek. A belső nyelvkeveredésnek köszönhetően főként formai neologizmusok váltják fel a helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének nyelvjárási ejtésben élő formai archaizmusait: *Ásó-Sáros-völgy* ~ *Alsó-Sáros-völgy*, *Falu mejjéke* ~ *Falu melléke*. Mellettük néhány fogalmi neologizmus is feltűnik a mai helynévállományban, mint a helynévi fogalmi neologizmusok kapcsán már említett *Foreszter út* és *Szájván* nevek lexikális elemei.

A helynevek lexikális-morfológiai szerkezetének változástípusai közül mindenekelőtt a lexikális elemek változása keltette fel a névtani szakirodalom figyelmét. HEFTY GYULA ANDOR a magyar nyelvterület különböző forrásokból gyűjtött térszínformaneveinek analitikus vizsgálata nyomán már a század elején levonta azt az általános következtetést, hogy „Ezen szócsoport anyaga az idők folyamán sok változáson ment át” (1911: 155). Igazolásképpen pedig felsorolta azokat a szótípusokat, amelyek körülírásaiknak megfelelően valamilyen változásról tanúskodnak az élő aktív szavakhoz viszonyítva: „vannak olyanok, amelyek helynevekben még ma is előfordulnak, de értelmük elhomályosodott, s ezért részben alakjuk is változott. Másokat ma már csak helynevekben mutathatni ki, de értelmük még világos, noha használatban már nincsenek (...). Vannak aztán olyanok, amelyeket mind a mai, mind a régi helynevekből kimutathatni és ma is használatban vannak még, s végül olyanok, amelyek mint legifjabb, részben csak alkalmi alkotások helynevekben egyáltalán nem fordulnak elő” (i. m. 155–6).

HEFTY nyomán a kolozsvári iskola 1930–40-es években megalapozódó helynévkutatásai is foglalkoztak a helynevek lexikális jelenségeivel. A SZABÓ T. ATTILA által kidolgozott programjuk (1958/1972) ugyanis célul tűzte ki a különböző helynévalkotó földrajzi köznevek feltárását is, de már nemcsak az általánosság síkján, hanem vidékenkénti, jól meghatározott vizsgálati szempontokat érvényesítő jelenségmonográfiák keretében az erdélyi helynévanyag nyelvöldrajzi szempontú majdani feldolgozása érdekében. Igaz, hogy mindössze Kalotaszeg vízrajzi (SZABÓ T. 1942) és térszínformanévi (ÁRVAY 1943), valamint a barcasági Hétfalu térszínformanévi (ÁRVAY 1942) mikromonográfiája készült el, de mindhárom jelzi a vizsgált kistérségi földrajzi köznévi rétegeinek változási tendenciáit is, némi átstrukturálással HEFTY módszertanát, szempontjait és kategóriáit követve. Gyakorisági mutatókkal konkretizálják is azokat, megállapítva, hogy az archaizálódás a legerőteljesebbik változástípus körükben, amelynek különböző erősségű fokozatait a földrajzi köznevek három csoportja is fölmutatja, mint az „értett jelentéssel csak helynevekben meglévők (*fő, mocsolya ...*)”, „a kihalt jelentéssel ma is meglévő helynevekben előfordulók (*erge, hintó ...*)” és a „csak történeti helynevekben előfordulók (*ér, folyó ...*)” csoportjai (SZABÓ T. 1942: 5, lásd még ÁRVAY 1943: 52), amelyek mellett ott találjuk az uralkodó élő, aktív és a csak szórványosan felbukkanó újabb szavakat is.

A LŐRINCZE LAJOS (1947) megalapozta névélettani szakirodalom is figyel a továbbiakban a névalkotó archaikus lexikális elemekre. Többek között INCZEFI GÉZA is foglalkozik köznévi és személynévi rétegükkel a Makó környéki földrajzi nevek vizsgálata során, a földrajzi nevek változása kapcsán hangsúlyozva, hogy „a nevek fontos változása a nevet alkotó köznevek kihalása és vele a földrajzi név jelentéstartalmának elhomályosulása (...), amelynek így már csak identifikáló szerepe marad” (1970: 55–6). A helynévi archaizmusok kérdése az országos helynévgyűjtési mozgalom adattárainak kutatási lehetőségei között is fel-

merül. VÖRÖS OTTÓ néhány domborzati, határ- és víznévi példájuk Vas megyei elterjedését is bemutatva szóföldrajzi vizsgálatuk fontosságát emelte ki (1982).

Az eddigi névtani kutatások több szempontot is érvényesítettek a helynevek lexikális archaizmusainak vizsgálata során, így történeti, leíró, szófaji, jelentés-tani, nyelvföldrajzi, mennyiségi szempontokat egyaránt. Szempontrendszerük atomizáltsága, kiforratlansága következtében azonban nem tudták a maga összetettségében megragadni a helynévi archaizmus lexikális kategóriáját, bár feltárták állománya több rétegét is. A HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellelmélet alapján a helynevek lexikális szerkezetének ez a komponense a modellszerkezet sokrétű összefüggésrendszerében a maga valóságában írható le, akárcsak maga a helynév mint archaizmus. Mindezzel pedig a helynevek oly sokat hangoztatott, már-már mitikus archaikus jellege is valóságközelbe kerülhet. De az ily módon megközelített helynévi archaizmus is igazolja a modellt, megerősítve annak funkcionális jellegét, ugyanis a helynévi, illetve lexikális-morfológiai szerkezetek archaizálódása a névrészfunkciók függvényében is értelmezendő nyelvi, helynévrendszertani kategória. Egyébként az élő helynévrendszerek archaikus lexikális elemeinek sokasága egyértelműen azt bizonyítja, hogy a motivációs névadáson alapuló helynévrendszer eredendő természete ellenére is engedélyeket tesz önkényes, megnevező funkciójú archaikus lexikális elemek számára. A nyelvi gazdaságosság törvénye értelmében fenntartja őket, hisz maga is része az önkényes és motivált jelekre épülő nyelvi rendszernek, következésképpen nem mentes annak motiválatlan jelei analogikus hatása alól sem.

Irodalom

- ÁRVAY JÓZSEF (1942), *A térszíni formák nevei a barcasági Hétfalu helyneveiben*. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 2. sz. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Kolozsvár.
- ÁRVAY JÓZSEF (1943), *A térszíni formák nevei Kalotaszegen*. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 9. sz. Kolozsvár.
- BENKŐ LORÁND (1988a), A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Nyr.* 112: 385–97.
- BENKŐ LORÁND (1988b), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA (1981), *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. *NyudÉrt.* 108. sz. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (2005), *Kalotaszeg magyar kereszt- és becenevei*. Magyar Névtani Értekezések 1. Bp.–Miskolc.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2001), *Csík helynevei*. Doktori disszertáció I–III. Kézirat a BBTE Filológia Karának könyvtárában. Kolozsvár.

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. Bp., 2003.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Nyr.* 40: 155–69, 206–16, 259–65, 300–8, 361–70, 458–62.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993/2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen, 1993. 2. kiadás. Bp., 2007.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Makó környékének földrajzi nevei alapján*. Bp.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), *Földrajzineveink élete*. A Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára. Bp.
- MMNy. = BENCÉDY JÓZSEF–FÁBIÁN PÁL–RÁCZ ENDRE–VELCSOV MÁRONNÉ, *A mai magyar nyelv*. Bp., 1991.
- MMNyKk. = BALOGH DEZSŐ–GÁLFFY MÓZES–J. NAGY MÁRIA, *A mai magyar nyelv kézikönyve*. Bukarest, 1971.
- RK. = MÁRTON GYULA–PÉNTÉK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest, 1977.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse*. Kolozsvár.
- SZABÓ T. ATTILA (1958/1972), Az »Erdélyi Helynévtörténeti Adattár« és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. In: SZABÓ T. ATTILA, *Nyelv és múlt*. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Bukarest. 359–69.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA és munkatársai. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató*. Bp., 1984.
- TOMPA JÓZSEF (1968), Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség. *MNy.* 64: 262–77.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Archaizmusok és neologizmusok a magyar helynevekben. In: *Helynévtörténeti tanulmányok I*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 183–207.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- VENCZEL JÓZSEF (1980), Csíkszék természeti, történelmi és társadalmi leírása. In: VENCZEL JÓZSEF, *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Bevezetővel és jegyzetekkel ellátta IMREH ISTVÁN. Bukarest. 27–52.
- VÖRÖS OTTÓ (1982), Szókészleteti régiségek vizsgálatának néhány lehetősége Vas megye földrajzi neveiben. In: *Dialektológiai szimpozion. Szombathely, 1981. március 25–27*. VEAB Értesítő II. Veszprém. 171–4.

